

# Листи з концтаборів

Клим Поліщук

**Петро Ротач**

"НЕ ЗАБУВАЙТЕ МЕНЕ..."

**Листи Кліма Поліщука до доньки і  
дружини з концтаборів**

О, далекі! Як вам це збагнути,  
Що я сонце проклинати мушу?..

*К. Поліщук Казахстан, 1932р.*

Не варто дивуватися, що ім'я письменника Кліма Поліщука тепер маловідоме, майже невідоме: він одна з численних жертв сталінської машини терору, тієї жорстокої коси, що підтяла цвіт української інтелігенції 20-30-х років. Причому — одна з перших жертв.

Пізньої осені 1925 р. К. Поліщук із дружиною Галиною Орлівною і донькою Лесею повернувся з еміграції в Україну, а через чотири роки був звинувачений в контрреволюційних діях і пущений по "Дантовому колу". Спершу — холодна "купіль" Півночі, потім спекотний Казахстан, і, нарешті, Соловки. Коли на початку літа 1936 р. туди привезли київських "терористів" М. Зерова, А. Лебеда, П. Филиповича та ін., Поліщук вже мав на своєму рахунку семирічний в'язничий стаж, із них один рік — соловецький. А знищили всіх разом напередодні звільнення Поліщука, коли він весь був у настрої майбутньої творчої роботи на волі, і це сталося в карельському Сандормосі. Чогось страшнішого не можна й уявити!

Досі чи не єдиним бібліографічним джерелом про Кліма Лавріновича Поліщука залишається довідник А. Лейтеса і М. Яшека "Десять років української літератури (1917—1927)", т. 1, виданий 1928 р., тобто напередодні вилучення письменника з літератури. Що було з ним потім — про це мовчали радянські енциклопедії пізнішого часу. Та на це запитання дають відповідь листи К. Поліщука з неволі, писані в 1930—1937 рр. до малолітньої доньки та на той час уже колишньої дружини, письменниці Орлівни. Частину з них ми публікуємо тут як документи жорстокої сталінської епохи (загалом їх збереглося понад сімдесят).

В одному з таборових листів Клим Лаврінович дав собі таку характеристику: "Я завжди був ідеалістом, любив, страждав, боровся і досягав. Ні царська в'язниця, ні німецькі арешти під час гетьманщини не зробили з мене жорсткосердого егоїста. Таким я є і тепер..." Так, епістолярія цього письменника свідчить про моральну стійкість частини ув'язненої української інтелігенції, до якої він належав. Ця риса проявилася в незламності духу ("ні, я духом кріпкий"), у непохитності віри, що "все

стане на своє місце", у тому, що за найжорстокіших умов концтабору (куди вже гірше, як на Соловках!) ці люди не зреклися ні рідної мови (Поліщук писав листи виключно українською), ні свого таланту. Звичайно, Поліщукові, як і його товаришам по неволі (в один час із ним сиділи В. Підмогильний, Л. Курбас, М. Куліш, Г. Епік та ін.), не просто було перебрати злигодні, витримувати ностальгію (зізнавався ж: "Туга й печаль не знають ніякої межі"). Але й за цих нелюдських умов письменник знаходив у собі силу морально підтримувати інших. Він писав Орлівні: "Головне—не падати духом".

Слід зауважити, що ще до свого арешту К. Поліщук зрозумів згубну суть політики Сталіна та його поплічників. Особливо гнітила безперспективність національної політики. Незадовго до арешту, 1 серпня 1929 р., у листі до Орлівни Поліщук хвалиться, що був у Києві, оглядав старожитності міста і виїхав додому "з душею, насиченою подвійною тугою за дійсним. Маємо все і не знаємо нічого. Ніде так не відчув цього, як у Києві..." Взагалі Клим Поліщук завжди відзначався глибокою свідомістю, тверезим поглядом на дійсність, почуттям національної гідності. За найтяжчих умов він понад усе ставив "любов до краю, любов до народу свого, любов до його страдницьких ран". Це писано в 1929 р. А в 1932 р., вже з неволі, уточнює: "Обов'язок перед краєм, народом і його культурою я так же відчуваю, як і обов'язок перед рідними дітьми".

М. Г. Жулинський охарактеризував Кліма Поліщука як "талант трагічної долі"[\*]. Справді, від ранніх років його життя встеляли одні терни. І можна дивуватись, як навіть в умовах табору письменник намагається творити, пам'ятаючи про обов'язок перед народом. Як і його товариші по неволі, він міг повторювати, мабуть, і повторював не раз, відомі слова Т. Г. Шевченка: "Історія мого життя є частиною історії моєї батьківщини".<...>

Листи К. Л. Поліщука мають велику цінність не тільки для його біографії, але й для глибшого розуміння суспільно-політичної ситуації того часу. Через настрої і думки автора листів відчуваємо моторошний подих 30-х років. Духовна боротьба викликає співчуття і повагу. Таборова неволя не зламала творчого духу Поліщука. Незважаючи ні на що, він використовує всяку можливість для творчої праці. У перші роки він пересилає написане на ім'я дочки, інші рукописи возить з собою, аж доки весь його архів не відібрали і не знищили на Соловках. Про це знищення згадував В. Мисик: "Улітку 1937 р. почалось нове "підсилення режиму". Багатьох в'язнів перемістили з табору до новозбудованої тюрми, а перед тим зробили генеральний трус, повідбирали всі книги й папери..."[†] Як видно з листів, у Поліщука зберігався рукопис збірки оповідань "Казки лісів далеких", яку він розпочав ще в 1930 р. Розпочинав також писати спогади про пережите, зустрічі з письменниками, тощо. Усе це було відібрано й, очевидно, загинуло.

Зламавши Поліщука фізично (скарги на різні хвороби часто трапляються в листах), концтабір, проте, не подолав його людську гідність, духовні сили — про це свідчать хоч би ось ці слова: "Я знаю добре свої духовні сили і вірю в них, що вони не зрадять". Він і Орлівну закликав не піддаватися зневірі й працювати творчо. "Ні, поки живеш, твори.

Не вір тим, що кажуть: нащо писати? Вони могильники і перший із них Ю. (тобто Юрезан—ський. — П. Р.), що попровадив манівцями..."

Постає питання: у час тривалої відірваності від життя чи знав Поліщук та його друзі по неволі, що насправді діється в країні? Так, знав, і це видно з листів. Різними шляхами доходили в табори невеселі чутки з волі, не випадково Поліщук вигукує одного разу: "Бодай його не чути!" Політичні процеси 30-х років у Києві він цілком реально вважає за "сліпе й тупе нищення" національних кадрів. У такі моменти приходило каяття через те, що дався на приманку й не послухався внутрішнього голосу, котрий застерігав ще у Львові проти необачного кроку (тобто повернення на Батьківщину). Наприкінці 1934р. пише Орлівні: "...Не ми одні в такому стані. Та й там не краще (підкреслення наше.—Автор). І ті, що пишуть, не варті того, щоб їм завидувати. Вони ж такі бідні!". Тепер ми знаємо, які це справедливі слова стосовно П. Тичини, М. Рильського та інших письменників, що не потрапили до в'язниць.

Як і інші в'язні, К. Поліщук писав заяви на перегляд своєї справи. Але нічого не змінювалось. У 1932 р. він надсилає листа М. Горькому, просить допомогти відновити справедливість. Відповідь не приходить. Тепер ми знаємо, що до Горького безрезультатно зверталось тоді багато письменників-в'язнів. І Поліщук врешті-врешт зрозумів, що "є дієвою жертвою великого історичного лихоліття".

Листи Поліщука—правдиві свідки глибоких душевних страждань. У Казахстані "плавився мозок" від спеки, здавало серце, робився "сам не свій". Із таким здоров'ям його повезли на Соловки. "Кожен день стає роком", хвалиться в 1936 р. Працював він на загальних роботах, а коли посиляли вночі сторожувати, то це вважав за щастя, бо міг кілька годин не варитися в "барачному бруді". "Вода, мочарі, болото, вічна сирість"—ось умови праці, які підточували його останні сили. Як свідчив С. Підгайний, якому вдалося вирватися з Соловків, Поліщука розстрілювали "цілком хворого".

Останній соловецький лист, виявлений в архіві Г. Орлівни, датований 18 березня 1937 р. Він тривожний, Поліщук просить допомоги — йому зле: здоров'я "дуже і дуже підгуляло". Нема лише скарги на духовний стан. Навпаки: "Ні, духом я кріпкий". Лист дихає передчуттям чогось недоброго. Тому-то, мабуть, не випадково пролунало в цей час моторошне "Не забувайте мене!"

І — мовби обірвалася струна. І це в той час, коли йому до кінця строку, визначеного сталінськими "правниками", лишались місяці. У згаданому листі міркував: "Може й менше року лишається, десь восени або в кінці року". Восени таки й сталось, лиш не те, чого чекав... О, фатальний місяць листопад! У ньому він народився, у листопаді повернувся з еміграції, у листопаді заарештували, у листопаді й життя позбавили. З листопада 1937 року в Карелії, у Сандормосі...

...Улітку 1968 року я, дружина і син пробралися на Соловки подивитись місця неволі наших співвітчизників. Соловецький рибалка, везучи нас моторним човном на Заяцькі острови, згадував, як ночами в 37-му році чулися постріли на кладовищі і як з моря долинали крики людей, що потопають... Отже, то не вигадки, що в'язнів топили в Білому морі! Тепер відомо, що масове очищення табору почалося на початку літа того

року і що в'язнів розстрілювали на горі Секірній[±].

Ми були й там, і нам розповідали не про страту невинних жертв, а про те, як на гору підіймався М. Горький. Невже він, прозірливий письменник-гуманіст, не відав, що ходив по калюжах крові? Невже ніхто не шепнув йому про це? Одним із тих, за кого Горький не заступився, був Клим Поліщук, який просив Ор— лівну прислати твори класика на Соловки. Тепер знаємо, що відстрілювали українську культурну еліту і на Соловках, і в Карелії...

Залишається сказати кілька слів про тих, кому адресувалися листи.

Леся (Олександра) Климівна Поліщук закінчила в казахстанському селищі Мартук середню школу (там учителювала її мати). Напевно, вона робила спроби писати твори, бо намагалася вступити до літінституту ім. Горького. Вищу освіту дівчина здобула на філфаці Алма-Атинського університету, після чого викладала словесність в одному з казахських вузів. Вийшла заміж і народила двох доньок, які мешкають в Казахстані. У 1971 році під час невдалої операції її життя обірвалось.

Галина Орлівна на поч. 50-х рр. захворіла на рак, у Ленінграді їй зробили операцію. Восени 1954 р. хвороба відновилась, Галина Іванівна приїхала до Києва, і в березні 1955 р. померла. Похована вона у с. Голоби на Ковельщині, на батьківщині її чоловіка Якова Возного.

Навіть із цих небагатьох листів (їх збереглося понад сімдесят) постає перед нами образ незламного духом письменника— патріота, людини чесною, стійкою в своїх переконаннях, безкомпромісної, у той же час—безмежно трагічної. Услід за листами М. Зерова[§] та інших в'язнів листи Кліма Поліщука поповнюють поки що не вельми багату скарбницю невільничої епісто-

лярії. По вінця сповнені глибокого болю й світлої надії на краще, ці правдиві свідки трагічних подій ХХ століття будуть нагадувати всім і завжди: таке не мусить ніколи повторитись!

***І слово, і доля, і пам'ять... Статті, дослідження, спогади. —Полтава, 2000. — С. 132-138.***

лист до доньки

ВІД 5 ЛИПНЯ 1931 РОКУ

Люба, дорога, рідна моя донечко Лесечко!

Скорбна душа моя, як скорбні і всі мої думи в цій чужій азійській країні. Якщо ти дістала мого листа від 18-го червня ц. р., то вже знаєш, що з північних таборів (з Пінюга) я виїхав 29 травня і 8 червня був уже на ст. Караганди, що 240 км за Акмолинськом. Зараз я у 8 км від Караганди, у таборі коло с. "Большая Михайловка", що називається "совхозом "Гигант"". Щоб краще було, як на Півночі, цього ніяк сказати. Харчі не кращі, житлові умови не сприятливіші, живу в наметі (палатке), а намети ці серед степу, де тільки "сонце гріє, вітер віє"... Туга, огидна туга, як огидні, одноманітні пустельні простори навколо й брудні киргизькі юрти з такими ж брудними

верблюдами коло них. Звичайно, тебе цікавить — як я живу? Відповідаю: сумно... сумно, бо спека просто на шматки палить мене, мозок, наче розтоплене олово, в голові палає. Працюю тимчасово в культурно-виховній частині. Творити нічого не можу, хоч вечорами, як дивлюся на небо, почуваю в собі таку творчу снагу, що вона спалює мене не гірше сонячної спеки вдень. Лечу думками на Україну, блукаю уявою між старовинними руїнами минулої слави рідної Волині, ходжу по берегах просторої Сули, переносюся думкою до берегів Серета, туди, де цвіла колись моя й мамина радість серед старих мурів давнього монастиря. Це все наче сниться мені, й тоді не віриться, що все, що переживаю, дійсність... Важким сном здається мені ця дійсність, тим більше, що давно-давно передчував її і добровільно пішов на свою Голготу... Здоров'я моє слабке, але дух мій все ще бадьорий і повен віри в кращу будучність. Нічого так не прагну, як волі і творчої праці. Я ще стільки повинен зробити для культури і така трагедія! Всі, як поглухли. А ті, що, може, й чують, безсилі допомогти мені...

Як живеш, доню моя? Я так давно мав від тебе листа. Вже півроку минуло... Хочу дуже знати все-все про твоє життя й жит-

тя мами та баби. Передай їм обом моє щире привітання. Скажи мамі, що як помру в неволі, то щоб не лаяла мене, бо я йду тим шляхом, який не має "зерна неправди за собою". Я чесний і невинний тепер більш, як коли-небудь був у своєму житті. Змучений життям, живу любов'ю до рідних і близьких, і це кріпить мене.

Люблячи тебе, написав казки тобі "північні", які колись будуть твої. Люблячи тебе, висловлюю свою любов твоїм же портретом, зробленим з твоєї єдиної фотографії, яку я маю. Не знаю—наскільки він вийшов вдалий, але я хотів би, щоб ти зараз же оправила його в рамку й зберегла собі на спомин. Руками не чіпай, бо він не закріплений і легко може стертися. Закріпити його, щоб не стерся, можна так: узяти в шклянку молока, облити його й висушити на сонці. Краще обливати з мисочки, щоб зразу залило весь портрет і зразу збігло з нього, бо як буде (молоко) стояти на ньому, то поробить плями і зіпсує. Краще зразу придбай рамку зі шклом.

Напиши мені—чи одержала ти моє оповідання "Вітер з тундри" і мої спогади про Г. Барвінок, які я вислав зимою? Також напиши—не чула ти, чи вийшла з друку моя книжка "Поліські шуми", яку я продав ДВУ ще восени 29 року?

Не забувай же, донечко! Пиши скорше і частіше. Згодом, як уже добре встановляться поштові зносини, тобто як напишеш мені і дістанеш відповідь, то, пишучи знову, обов'язково пришли фотографію.

Гаряче, палко цілую тебе, моя ти Донечко люба, й застаюся твій "мідний-мідний" тато Клим(ент).

Р. С. Вітай маму, бабу і всіх тих, що не забули мене. Вітай Сулу, верби над Сулою і передай низький уклін дідусеві Сидячому. Адресуй: Казахстан, г. Акмолинск, почт. отд. Большая Михайловка, Каз. ИГЛ ОГПУ, совхоз "Гигант" (мені).

Ще раз вітаю і ще раз цілую! — Клим.

**Табір ОГПУ коло с. Велика Михайлівка**

лист до доньки

ВІД 5 БЕРЕЗНЯ 1932 РОКУ

Люба моя донечко! Лесечко, дитино моя дорога й незабутня!

Вчора одержав твого листа з віршиками. Дякую, донечко! Твою фотокартку я вправив у рамку й повісив над своїм ліжком у головах, щоб завжди бачити, як лягати відпочивати, свою любу донечку. Коли б хоч бабуся не падала силами та духом. Я так боюся, так тривожуся за тебе. Якби колись не віз тебе до бабусі, то не були б ми такі бідні й такі розкидані по світу, як зараз. Чуло моє серце і душа, що так воно може бути, але що ж робити? Тепер треба терпіти. Треба вірити, що скоро краще буде...

Я ослаб, бо маю хворе серце, але духом кріпко вірю, що скоро зможу сам заопікуватися тобою. Якби сталося, що повернувся б, то зараз же поїхав би до тебе. Співчую мамі. Вона дуже постраждала... Коли знатимеш, де мама, то напишеш мені, щоб і я міг знати, слово їй написати. Як би мені хотілося, щоб вона не робила більше ніяких помилок, бо це дуже шкодить їй. Вона ж письменниця, а це не значить, що тільки "слава", але й страждання, а страждання треба вміти переносити. Вчись гарно. Читай більше. Книжку Кервуда "Бродяги Півночі" я редагував. Чи читала ти мої твори? Особливо—легенди? Тут я маю для тебе цілу книгу північних (зирянських та лопарських) легенд, але колись уже прочитаєш їх. Не чула, чи вийшла з друку моя книга "Поліські шуми", яку взяло у мене на видання Державне видавництво ще в кінці 1929 року? Напиши, якщо знаєш. Чекаю твого віршика для мене. Віршики твої, що прислала, ще не складні, але дуже ширі й сердечні. Бідна моя донечко! Кріпися! Вчися гарно! Будемо вірити, що скоро я тебе пригорну до своїх грудей. Передай привіт бабусі. Цілую тебе сердечно й широко.

Твій тато Клим.

лист до доньки

ВІД 22 КВІТНЯ 1931 РОКУ

Люба, мила моя Лесечко! Донечко, дитино моя рідна!

Учора одержав твою листівку, в якій ти пишеш, що ще не знаєш, коли до тебе вернеться твоя мама, і згадуєш про день свого народження. Так, Лесечко, маєш уже 10 літ свого життя, яке почала одного хмурного передвесняного дня в затишних Бережанах. Того дня я, звичайно, ніколи не забував і не забуваю... (...) Скрізь і всюди, дитино моя, стоїш ти перед моїми очима і у снах своїх теж часто бачу тебе. Усі мої думки тепер такі, що якби лише якось ще витримала трохи бабуся, щоб ти мала певний захист хоч до того часу, поки я вернуся. Про те, коли я можу вернутися, зараз важко ще щось певне говорити, але цілком можливо, що незабаром це станеться. Помимо того, що моє клопотання про звільнення вже пішло на перегляд з Москви до Харкова, я на днях ще раз почну деякі заходи і думаю, що вони матимуть добрі наслідки. Окрім того я писав до Максима Горького і думаю, що він не залишить мого листа без належної уваги. В кожному разі восени мусить дещо багато вирішитися...

За час своєї неволі я багато чого навчився і ще вчусь. У вільні від роботи години

дещо пишу, але більше читаю.

Шкода, що моя стаття загинула. Щодо "Спогадів", то хай їх Тичина або Пилипенко гарненько відредагують, викреслять "присвяту" і де-небудь прилаштують з тим, щоб гонорар тобі віддали.

Прошу зайти в Державне Видавництво в Редакторат або Техвідділ і запитати—чи вийшла з друку моя книжка оповідань "Поліські шуми"? Цю книжку я дав на видання ще восени 1929 року й досі вже вона мусила давним-давно вийти.

Ще раз прошу кріпитися, не падати духом, добре вчитися й мене чекати. (...) Цілую тебе гаряче...

Твій тато Клим.

**С.Долинське, Казахстан**

ЛИСТ ДО Г. ОРЛІВНИ

(ОСІНЬ 1932 РОКУ?)

Незабутня!

Кажу "Незабутня" тому, що було б надприродно забути те, що родилось, виросло й розцвіло в дні скитання, у дні творчості, у дні віри і надій... Важко сказати, що то була помилка, бо помилкою якраз була "земля див", що була причиною моїх кошмарних снів і що так вабила тебе до себе. Боючись розірвати той вузол, що в'язав наші творчі почування в одно ціле, я майже свідомо пішов на жертви, знаючи, що в перспективі майбутнього, як у "Бездні" Леоніда Андреева, нема нічого—тьма.

Що ж тепер? Тепер найкраще зневажено, найінтимніше винесено на базар, а сам... сам не знаю, що мене досі тримає — творчий інстинкт, обов'язок перед невинними дітьми, чи віра в краще майбутнє?... Але живу, живу, живу... Кажу "живу" і це мені здається не дійсним, а чимсь таким, як у Лисенковому "Нос— tiurn'i", тобто — привидним... (...) Фатальна помилка все перевернула. Якби не "експанзія" твоя, якби не твої поривання до "землі див", то наші колишні "сутерини" могли б стати цілком іншими. Досі мав би десяток, а може й більше, совістливих книг, а разом з тим—творчу насолоду і спокій... Леся наша була б теж на своєму місці... Далі спробую ще кількома словами спростувати твоє "твердження": "Не на легендах і не на гротесках було сидіти. Я хотіла вперед іти й тебе вести"... По-перше, я на легендах давно не сидів, а вони були лише моїм болючим місцем. Не тримав тебе й на гротесках, але підкреслював їхню ідейну й артистичну закінченість. А куди ти хотіла йти, туди мені було не по дорозі. Те я бачив у п'янім редактораті й у будинку Блакитного на зустрічі "нового" (1928) року. Скажеш, може, що був ще "Гарт", "Плуг" і т. інше? Але ніщо не могло мене засліпити, щоб я не бачив нічого, як не бачить його семінарський дячок Тичина. Ціную Сосюру за його комунізм, ціную Рильського за його класицизм, але не терплю "приспособленцев", як і всякого роду брехунів.

Ти не можеш собі уявити, як мені іноді не хотілося брехати, але були часи, коли ти мене змушувала це робити, і я сам себе ненавидів, а потім жалкував. Із цим я скінчив і більше не буду, як скінчив зі "звичками" редакторату й багатьма іншими речами. Марю, мрію великою роботою, великою працею, але чи доживу я до того часу, коли

зможу віддатись тій праці?..

Живу я зараз, як і весь час, однаково прикро. Ну, роблю... Роблю, що кажуть, а все своє лишається в планах, і так день за днем минає. Дещо якимось викінчив, і це "дещо" матиме безперечне національне й інтернаціональне значення. Не треба забувати, що кожний письменник передусім є зобов'язаний перед своїм оточенням. Кіплінг міг писати про джунглі, але як?.. Досить прочитати сторінку, щоб побачити англійця. Отже, підходячи до місцевої тематики, треба це робити так, щоб це не було якимсь етнографічним описом, або оспівуванням хто знає чого. Пригадую повість В. Ёжицького "Кара-Кол" у "Літ. Ярмарку". Це він зробив більш-менш добре. Я ж припинив свою повість "Джанар" на одинадцятому розділі. Треба раніше своє сказати. Міг же, наприклад, Горький жити в Італії, а писати "Дело Артамоновых". Отже, не захоплюйся ти казахськими темами. Пам'ятай, що письменник не "сума переметная", і він передусім належить своєму ґрунтові. (...)

Мені здається, що ми ще будемо разом працювати на одному полі, як друзі й товариші... А взагалі все десь в етері, звідки часто звучить воно твоїми далекими піснями: "Ой, чи було літо, чи не було?"—і ясно-ясно: сизо-млисте лубенське небо, дуб "сидя— щого", Сула, затони і маки на городах. Або вирветься десь із невідомості "Котилася та ясна зірка"... А тоді "плакати хочеться", як казав Єсенін. І жити не хочеться, бо людське серце—серце, і більш воно не може переживати, як може переживати, а тут така безмежна розтерзаність, такий великий біль... Подумати: кому цс потрібно було? А одначе, з цим болем треба буде лягти колись в могилу... З розтерзаністю теж...

Ніби було, ніби не було, але завжди чуття, що увірвалося щось найболючіше. Лишилося в душі, у серці й у почуваннях все, що було кращим, і чорною хмарою заступає те все, що було роздором і образами. Не треба його згадувати, хоч лізе воно, прокляте, звідусіль, користує всю туманність і неясність, що вкрила собою життєву дорогу...

А вірилось колись інакше і думалось теж. Тепер не хотілося б тратити того, що називається дружбаю, коли це можливо. Хотілося б, щоб те чорне було розвіяне світлом ясного чуття... Зараз це ще неможливе, як неможлива зараз і творча праця, але цілеспрямованість може бути.

Треба, щоб була, бо й життя йде і час минає, а там... от і читаєш: "Помер Володимир Гадзінський", "Помер Ст. Васильченко", і все це разом, в одному й тому самому числі харківської "Літ. газети"... Помреш сам в цих умовах і ніщо не згадає, а такі великі завдання ще впереді й такі неясності навколо... (...)

Тут я зараз нічого майже не знаю. Іноді дістаю якесь число "Літ. газети", "Зорі" або "Глобусу"—і це все. Іноді "писне" хтось випадково з Києва чи з Харкова, але завжди так, що нічого не збагнеш. Тому й досі не знаю, чи вийшли мої книги з друку, чи ні, які ще в 1929 році здав ДВУ для видання? "Літ. ярмарок" і "Універсальний журнал"—останні видання, де друкувався. І все це не те, що міг би робити в інших умовах. Хай би ті видання були, як мій "Мамай", сіренькі й непоказні, але зміст їх був би дійсний. Як не



згину тут, то, може, ще дещо й зроблю... (...)

Як Лесечка? Як вона живе, як вчиться, як себе, бідненька, почуває? День і ніч думаю про неї...

Ну, не забувай! Пиши... К.

ЛИСТ ДО Г. ОРЛІВНИ

ВІД 27 ЛЮТОГО 1933 РОКУ

Любий друже мій!

(...) Я думаю ще працювати і то багато працювати... Зараз у мене перерва, але не криза, бо знаю добре свої духовні сили і вірю в них, що вони не зрадять, як зраджує життя, як зраджує іноді власний мозок. Мозок, часто буває, є лише слуга хотіння...

"Стоход", "Джанар", "Скарби замку Любомирських", "Вітер з тундри", "До гробовища прадідів" і "Домра"—накреслені дороговкази на творчій дорозі, що її замітають "бурани" сибірські, "пурги" північні, а може й "самуми" гарячих пісків "Бек-Пакдала"...

Іноді є, проте, спогади (вони домінують), і тоді постають літературні постаті: Г. Барвінок, Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, Володимир Самійленко, Володимир Кобилянський. Змалював і все це назвав "минуле". Хочеться накреслити бодай план свого особистого, як у Горького "Детство" або "Мои университеты". Важко це зараз, дуже важко і майже неможливо. Була б для всіх багатюща книга, і вона колись буде, але вже тоді, коли буду бачити тебе, коли буду бачити Лесю, бо [щоб] таку річ писати, треба мати повний духовний спокій. Тепер, може, план-конспект і досить...(…)

Щодо тебе і Лесі... Обоє ви мені дорогі й кожна по-своєму. Чи ж можна понехаяти ті всі (історичні майже) моменти, що ми їх пережили в минулих роках на берегах рідних річок західної частини нашого краю —1921,1922,1923 і 1924 року? Сумний був лише 1925 рік, коли ти пам'ятаєш, під яким знаком цей рік проходив, то нічого й дивуватися. Досить того, що цей рік був роком самоомани... Міг він бути іншим. Потім татарська Сула зі своїми "причалами", "Сидящий", крислата яблуня в саду і все інше... Багато гарного, яке уступило місце побічному, і це побічне тепер не повинне роз'єднувати нас. Досить того, що воно взяло своє. Мені хочеться, щоб між нами стала нарешті згода... (...)

Цілую тебе сердечно, як колись, і застаюся, як колись, твоїм другом і приятелем, яких не матимеш більше.

Клим.

***С.Долинське, Казахстан***

ЛИСТ ДО Г. ОРЛІВНИ

ВІД 14 ГРУДНЯ 1934 РОКУ

Нусю!

(...) Довга мовчанка твоя й доцина завдала мені надзвичайних мук і страждань...

Чого тільки я не передумав протягом цього часу... Дуже жорстоко було з твого боку зразу не написати мені про все, що з тобою сталося... (...)

Щодо мене, то я все ще без усякої зміни, але сподіваюся, що цієї зими, може, зміниться трохи на краще. Коли ні, то ще (важко й вимовити!) цілих два роки. Що робитиму? Звичайна річ, — писатиму. Питання—де саме? Це вже покажуть і скажуть обставини. Творити буду своє, де буде змога, а на щоденний хліб зароблятиму безіменно десь у "газетині", хоча б і російській, як техробітник.

(...) Посилаю для ознайомлення з моєю газетярською роботою, якою я розважаю себе іноді, два своїх фейлетони "О лишениях друга" і "О женщине вообще". Пишу іноді театральні рецензії на місцеві постанови, бо тут є артисти з Московського художнього і з "Березоля", але оцінити їхню роботу нема кому. Є купа різних професорів-фахівців, але вони поза своїм фахом нічого не бачать і не розуміють...

Дуже вразила мене звістка про смерть проф. М. Грушевського. Помер ніби у Кисловодську. Хоронять у Києві. Але ще більше вразила мене звістка з етеру, яку почув учора. Фальківський, Косинка, Близько, Крушельницький із двома синами і чимало інших письменників пішли тим шляхом, на який нам довелося свого часу піти... їх очевидно чекає щось дуже неприємне...

Отже, невелика радість бути тепер і там, коли таке сліпе і тупе нищення. Як я безмежно жалкую, що свого часу похитнувся у своїй вірі й замість того, щоб тебе утримати, сам пішов за тобою. Правда, надто вже важко було нам у тих "сутеринах", але ж їх можна було завжди лишити... Мені ще й досі сняться страні сни про ті "сутерини", і я прокидаюся з криком одчаю, але кажу вони були наслідком особистого вагання, бо не треба було сидіти в них, як і не слід було бути лояльним до отих нікчемних галицьких "громадян"... То вони тримали в "сутеринах", і за це ж я їх так ненавиджу, що не прощу їм ніколи... Не слухати, а своє робити треба було... Це все я, звичайно, робив би, якби не тяга до "ґрунту" та не твоє бажання скорше повернутись до нього... Мусив піддатися, бо ж любив я тебе й любив Лесю, і не міг дозволити собі лишатися там самому... Не міг дозволити, хоч знав, які наслідки можуть бути, передчував і у видженнях своїх бачив їх...

Тепер так трагічно розрізнені! І хотілося б мені внести якусь ясність в заплутані кінці цієї трагедії, а саме: хай фізично ми розподілені, але духовно не повинно цього бути, духовно мусимо воскреснути, відживити серця й горіти одним вогнем творчості й віри...

**Я** тому й жахався, що ти духовно чужа стала, що ти пішла шляхами не чуття, а мороку, лихого інстинкту, назвавши це своєю звичкою "шуканням"... Які шукання справді могли бути з Ю. та йому подібними, коли вся мета їх в "приспособленчестве", гонитві за копійкою, за дешевою "популярністю", якої теж не мають і не матимуть ніколи...

Але дідько з ними! Такого сміття скільки завгодно! Ніщо йому не пошкодить в даних умовах і буде воно собі "ахати", "охати", плазувати, пакостити й жити, як живе взагалі юрба, але ніколи не лишить воно само по собі ні пам'яті, ні сліду...

**Я хочу** сказати ще кілька слів про своє власне життя. Інтимного нічого не маю тепер, окрім самотності. (...)... бо завжди пам'ятаю, що я дієва жертва великого історичного лихоліття, а не бандит, злодій і фальшивник, що їх подругою—проститутка...

Фізично ослаб, чому виною безкінечна, пуста й нудна робота, вічна одноманітність і скупість харчу та постійна туга й тривога. Тому багато нових зморщок вкрило моє чоло, тому слабше бачать очі й голова почала "компрометуватися" початком лисини... Словом—усе так, як то буває, коли починається осінь життя, та доба, коли митці-повістярі найбільше і найкраще творять. Тільки у мене та біда, що в таких умовах не можу творити. Обмежусь тематичними шкідцями, нарисами, щоб пізніше можна було їх розгорнути в мистецькі початки.

Читаю багато й уважно, що мені до рук попадає. Правда, книг тут немає, але я навчився визискувати їх так, як ніхто. Не читаю, а студіюю класика, якщо він попадає іноді до мене. Усе це задля того, щоб удосконалити свій власний стиль. Стонадцятий раз зачаровуюсь Великим Гоголем, майстерним Франсом і Роменом Ролланом, але терпіти не можу епілептичного й неохайного До— стоевського—цього "подлинного зеркала души своей нации"... По-давньому люблю Короленка за його простоту, щирість і безпосередню красу слова...

Зауваж—Гоголь і Короленко! Адже ж вони наші, тільки сміливості у них не було тієї, що мав її "мужик" Шевченко.

Оце й усе, чим замикається коло мого особистого життя. Говорити про своє жажне оточення, звичайно, не варто. **Я** про нього багато говорив у своїх тутешніх фейлетонах, які ще надсилатиму, якщо одержиш ці, що надсилаю.

Цікаво мені дуже знати "регулямін" твого життя й життя Лесі. От, приміром, сьогодні у нас іде сніг і напевно скоро помчаться "бурани", а як там у Хобді? Коло нашого селища щоранку свіжі вовчі сліди, а як там?.. У нас є діти "вільнонайманих" і вони тут вчаться в гарній школі, а як там вчиться моя Леся? Чи є у неї книги які й чи читає вона взагалі? Яке ваше помешкання, де живете?.. (...)

Пишіть мені обоє і пишіть частіше.

От свої "Казки лісів далеких" для Лесі не знаю як послати...

Цілую дуже Лесю свою, свою хорошу доцю, дівчинку, панну свою. Цілую також і тебе сердечно, друже мій Нусю, давня моя товаришко.

Ваш Клим.

**С.Долинське, Казахстан**

лист до доньки

ВІД 20 СЕРПНЯ 1936 РОКУ

Лесечко моя любя! Донечко моя дорогесенька, незабутня!

Ах, скільки виболіло серце тата твого, коли він ось стільки вже часу нічогісінько не чує про тебе! — Нічогісінько не чує ні про тебе, ні про маму. Де ж ти тепер і що з

тобою? Тож як мав ще наприкінці травня листівку від мами, яку вона вислала з Актюби в перших числах травня і в якій, між іншим, згадувала про те, що ти хворієш на малярію, так і досі більш нічого не чую й не знаю. (...)

Посилку, що ти її вислала мені 29 липня з Актюби, я одержав тут 9 серпня... **Я дуже** й дуже дякую тобі, а також мамі, що не забули про мене, що таки згадали й прислали, що обіцяли. **Я** не вимагаю і навіть уже не прошу, хоч і як мені безмірно важко, бо знаю, що й вам обом не мед — отаке життя безпритульне. Так, я дуже був зворушений цією твоєю і маминою увагою, бо це якнайкраще свідчить про те, що як тобі, так і мамі, напевно не хочеться почути десь, колись і від когось, що мене вже на світі немає... А щоб вижити ще цей останній рік свого терпіння, мені конче потрібна хоч яка-небудь допомога, і от така допомога мені є зараз від тебе, донечко бідна моя, кому я сам повинен був би допомогти. (...)

Лишається мені ще рік бідувати. Рік, але кожен день став мені роком. Коли ще трималися сили, було якось легше, а тепер — просто мороз іде поза шкірою, коли тільки подумаю, що іде ще одна зима і що треба її якось пережити. Минулу зиму ледве-ледве витягнув, а цю... (...)

Що робить мама, чи пише вона що, чи ні? Хай не падає духом і не перестає творити! **Я** зараз не пишу нічого тому, що надто вже вимучився за сім літ і надто важке оточення та моральний стан, щоб щось робити. Одначе у мене майже вже закінчена книга про початки літературної творчості у різних народів і хочу писати про своє дитинство та юнацтво. Потрібні мені дуже такі книжки Тарин-Михайловский "Детство Темы", М. Горький "Детство", "В людях" і "Мои университеты", Л. Толстой "Детство и отрочество", В. Короленко "История моего современника", том 1-й, і Аксаков — "Семейная хроника", "Детство и отрочество внука Багрова". Як бачиш, цілих вісім книг мушу гарненько прочитати й розібрати, щоб свою одну добре написати, але не маю змоги цих книг тут дістати. **Я був** би дуже вдячний мамі, якби вона в міру змоги вислала мені дещо з книг рекомендованою бандероллю. Їх, особливо Горького та Толстого, можна і в Актюбі дістати. Не смію вже й турбувати. Ех, якби я так оце був на волі!

Як же я страшно стужився за тобою! Як я неймовірно страшно прагну бачити тебе, а також дуже й дуже хотів би побачитися з мамою. Не знаю, чи дождуся я цього, а хотілося б, дуже хотілося б!

Чи зможете ви мені хоч вряди-годи трохи допомагати? Якщо зможете, то не забувайте, що адресувати мені так, як адресуєте тепер, можна лише до грудня м-ця, а з грудня вже не згадуйте "Остров Соловки" або "Соловецкое отделение", а пишть просто: Карельская АССР, г. Кемь, Кировск, ж. д. 8-е отделение ББК НКВД —мені. (...)

Цілую тебе гаряче-гаряче й сердечно!

Твій тато Клим.

Р. S. Сердечний привіт і поцілунок мій щирий мамі, яку я дуже поважаю й за яку дуже турбуюся, щоб вона не падала духом, не збавляла свого вогню творчого й берегла цілу себе.—К.

## **О. Соловки (на Білому морі)**

### **ЛИСТ ДО ДОНЬКИ ТА ДРУЖИНИ**

**ВІД 16 СІЧНЯ 1937 РОКУ**

Рідні, милі, незабутні мої!

Користаючи з нагоди, що можу писати,—пишу і ще раз сердечно вітаю обох вас з Новим (1937) роком, і ще раз сердечно бажаю обом вам "доброго добра", щоб усе добре велося.

Не далі, як 4-го цього місяця одержав я рекомендованого листа, який, як це свідчить дата поштової печатки, вийшов з Актюбинського 21 .XII.36 року. Із цього листа довідався я, що мене не забуто, а це найголовніше для мене, бо в мене за останні часи витворилося таке враження, що мене взагалі забувають.

Передусім хочу подякувати за посилку, яку я одержав напередодні Нового року... Особлива дяка за масло, яке я ще й досі (вже більше двох тижнів) потроху вживаю, і воно мені дуже пішло на користь. Дякую також за запрошення приїхати після звільнення до вас, але на жаль, це ще не так скоро може статися, та й взагалі, я вже перестав вірити, що воно може коли-небудь статися. Єдина віра в те, що ще мушу сказати своє творче слово, держить мене на світі й наказує мені терпіти всі незгоди. Так ось уже восьмий рік! Хвалитися силами або здоров'ям не доводиться, бо все це перебуває у постійному напруженні, а нерви так уже пошарпано, що я сам не знаю, на що я був би подібний, коли б так не тримав їх в межах певної дисципліни, коли б так не підкорював їх силі власної волі. Одначе, не думай собі, що я отак, нидіючи, квилю і ходжу "мокрою куркою". О, ні! Це ж не моя вдача! Скорше сконаю, ніж квилитиму, і, падаючи, триматиму піднесену голову. Такий вже мій духовний склад і така вже моя психічна вдача. А от що творити зараз нічого не можу, то вже не можу. Не можу тому, що такі обставини, що вічно в галасі, шумі, гармидері. Із величезною приємністю ходжу сторожувати, мерзнути по вісім годин, аби лише освіжитися від того шумовиння, що називається людьми. "Человек — это звучит гордо!" — отак собі сказав колись Горький, але він не бачив ще, що то є отой "человек", як я бачив. Так хотілося б залізти нарешті в кімнату, навіть в каземат, у печеру, аби бути самому зі своїми думами, аби звільнити свій нещасний мозок від того словесного бруду, що день і ніч цілими потоками навалюється на нього. Але ще раз скажу те саме, що вже казав у попередньому листі, а саме: не важко бути джентльменом там, де всі порядні або намагаються бути такими, а важко бути ним там, де все заплуталося в клубок бруду, пройти повз таких і сяких, не загубивши своєї людської гідності. Здається, що я цієї гідності не загубив, а разом з тим не загубив надій на те, що буду творити, гарно й багато творити, коли тільки зможу ще й якийсь час жити. Останнє багато залежатиме від того, як скоро нарешті одержу (матиму) змогу вільно дихати, вільно рухатися і вільно працювати. Коли числити на "зачеты рабочих дней", яких я маю до 600, то через рік, десь у січні чи лютому 38 року, я повинен був би звільнитися. Так було мені дано тут офіційну довідку рік тому назад. Одначе, ніколи не можна бути певним того, що може бути завтра, а тому я й не кажу

певно, що ось, мовляв, тоді-то і тоді-то я роблю те-то і буду там-то. Інакше кажучи, лишається ще рік, а коли б звільнився раніше, то це було б чудом, а в чуда я не вірю. Бо вісім літ—це час такий, що цілком вистачає, щоб зневіритися в них. Могли б же вони (чуда оті) статися, тим більше, що сиджу без усякого суду, "ні за цапову душу". Не сталося, не треба й вірити в них. Натомість, ще більше вірю в себе і маю на це повне і незаперечне право. Якби я був послідовний в минулому, то не знав би цього пониження в сучасному. Але ж, Ганнусю, я дорожив нашим спільним життям, безмежно любив Лесю, донечку свою, яку на власних руках виносив, і не хотів розлучатися. Сталося, однак, що й розлучилися, розбилися, розбрелися по світах і прийшло те, що мало прийти,—довголітнє страждання. (...) Просив я вислати грошей, бо тепер і тут можна дещо купити, як от: цукор, махорку та ще дещо дрібне. Гірше з жирами, а тому, коли матимеш змогу, то під весну, десь в кінці квітня або з початку травня, вишли мені жирів (масла й сала), коли зможеш, а також і сухарів... Коли б я мав який-небудь карбованець на день, то вже пробився б якось через оцю сутужну зиму. Зима тут довга і тягнеться довго. Навігація розпочинається десь у травні, але це не значить, що розпочинається і тепло. Ні, тут ще й у червні сніг буває, а взагалі—холод, вогкість, гниль. Минулого літа було тут кілька днів спеки. **Я** спалив на собі всю шкіру на сонці (робив на городах), а проте не нагрівся. Завжди і постійно болять кості, так ревматизм допікає. (...)

Ну, от і все щодо звичайних справ. У попередньому листі я писав окремо листа до Лесі. Писав їй, щоб вона навчалася добре і обов'язково прямувала до вищої освіти. Так чи інакше, а коли я щасливо вийду звідси, то вживу всіх заходів, щоб вона могла мати все потрібне і спокійно вчитися. (...)

У попередньому листі я писав тобі, як сам собі остогид в сучасних умовах, просмердівши махоркою, яку ненавиджу, але яку мушу курити, бо на тютюн не можу спромогтися. Марю звичайною людською обстановкою, звичайною одежею, звичайною своєю працею. Так, чи інакше, але це все буде, неминуче буде, аби лише нарешті звільнитися.

Серед намічених праць перше місце займають "Легенди матері". Коли не зможу сам видрукувати їх, то доручу своєму попередньому видавцеві легенд. Але думаю, що зараз договорився б із Затонським. Він ще там ціле видання фольклорне розпочав, а це якраз зараз те, про що я в свій час стільки писав і говорив, і за що на мене нападали. Часи, як бачиш, міняються, особливо для тих, хто завжди не має власної думки.

Читаю іноді твою "Жагу" і згадую, що коли написано було і в яких обставинах. Ще раз і ще раз кажу: не кидай пера! Твоє перо свого часу було майстерне. Перестало воно бути таким, коли почало дряпатися по лабіринтах, хоч нарис про "старчика" Сковороду ще раз був нагадав мені про страчені творчі можливості, і я тоді (це було в зирянських лісах) сказав сам до себе, прочитавши той нарис: "Какой великий артист погибает!.." А це було тоді, коли я мав великий жаль на тебе за багато речей, про які не варто вже згадувати, бо ти їх відпокутувала стократно. (...) Усе, що ти мені зробиш тепер в розумінні допомоги,—для себе зробиш, бо все віддячу сторицею, звичайно, з умовою,

якщо буду жити. Жити ж мені (уяви собі) хочеться, бо є багато причин для того, щоб жити. Мушу якось відробити ще за цей марно страчений час, хоч страченого здоров'я вже ніхто не поверне, ніхто... Лишається тільки праця...

Ну, як ви там обоє провели Новий Рік? **Я** пив солодкий чай, їв чорний хліб з маслом, за що дякую тобі, бо це дало мені відчувати деяку незвичайність, а значиться і святковий настрій.—Амінь!

Вітаю гаряче й сердечно тебе і Лесю, і обох вас сердечно цілую.

Клим Поліщук.

**Соловки.**

[\*] Літературна Україна. —1988. — № 51 (22 грудня)

[†] Літературна Україна. — 1987. —13 серпня.

[‡] Див.: От легенд — к фактам // Литературная газета. — 1990. — 31 січня.

[§] Див.: Радянське літературознавство. 1988. —№ 1,4.